

Aleksas GIRDENIS
Vilniaus universitetas

Juozas PABRĖŽA
Šiaulių universitetas

SARGIŪJŲ IR ŽVARBIŪJŲ PRIEBALSIŲ SVYRAVIMAI XX a. PRADŽIOS ŽAGARIEČIO TEKSTUOSE

1978 metais „Baltisticoje“ esame rašę apie sargiųjų ir žvarbiųjų neskyrimą senosios žagariečių kartos kalboje¹. Kaip tada sakyta, vietoj *š* – *s*, *ž* – *z*, *č* – *c*, *dž* – *dz* tipo garsų ten dažniausiai tariami tarpiniai švepliuojami retrofleksiniai priebalsiai, kuriuos galima žymėti sutartiniais simboliais *ṣ̌*, *ẓ̌*, *č̣*, *ẓ̌* (*dẓ̌*), pvz.: *sá.sas* „šašas“, *žàlū* „žalių“, *pràžò·s* „pradžios“. Kartais tie garsai atrodo panašesni į sargiuosius, kartais į žvarbiuosius priebalsius, todėl stebėtojai dažnai vietoj laukiamų *s*, *z* ir pan. linkę girdėti *š*, *ž*, o vietoj *ṣ̌*, *ẓ̌* – *s*, *z*: atrodo, lyg tyčia būtų sakoma *žú.ikiš* „zuikis“, *sə.skái* „šešakai“, *zá.lṣ̌* „žalias“. Reiškinyms jau tada atrodė sparčiai nykstant, bet jo pėdsakų (deja, tik pėdsakų!) galima dar pastebėti ir mūsų dienomis².

Kaip jau tada užsiminėme, mūsų (ir, be abejo, pirmiausia Aldonos Jonaitytės) stebėjimus remia ir senesni šio krašto žmonių rankraštiniai tekstai. Gaila, kad tada nepateikėme nė vieno tokių tekstų pavyzdžio, – už tai pelnytai susilaukėme kritinių pastabų iš savo kolegų. Kadangi, kaip sakoma, geriau vėliau negu niekad, – pabandy-sime tą paklaidą ištaisyti bent dabar.

Geriausias į mūsų rankas patekęs XX a. pradžios rankraštis yra Antano Šimkaičio, kilusio iš Žagarės apylinkės Daukšių kaimo, užrašų knygutė, nusipirktą Vokietijoje 1915 m. balandžio 13 d., – ten A. Šimkaitis 1914 m. rugpjūčio gale pateko kaip karo belaisvis. Knygutėje yra 64 nedideli (maždaug – 14×8 cm formato) puslapiai. Pirmuosiuose priešlapiuose išspausdinti vokiški 1915 ir 1916 m. kalendoriai. Pradžioje rašoma apie 1914 m. įvykius – daugiausia apie patekimą į nelaisvę ir pirmąsias nelaisvės dienas. Be to, iš kažkur nusirašyta informacijos apie kariaujančiąsias šalis, pluoštelis eilėraščių (kai kurie, rodos, savos kūrybos), keli Vydūno filosofinių samprotavimų fragmentai. Bene daugiausia vietos užima buitinės pastabos apie darbą, uždariusius, žymesnius pirkinius. Paskutinis įrašas darytas 1921 m. gegužės 14 d.

Apskritai A. Šimkaitis daro gana apsiskaičiusio, kultūringo, nesiaurų interesų žmogaus išpūdį.

¹ Žr. A. Girdenis, J. Pabrėža, Nauji šlekiavimo stebėjimai Žagarės apylinkėse, – Blt XIV (2) 127 tt. (= A. Girdenis, Kalbotyros darbai, II, Vilnius, 2000, 117 tt.).

² Žr., pvz., J. Pabrėža, Ar besama šlekiavimo pėdsakų Žagarės šnektoje? – Tarmės: tyrimas ir perspektyva, Pranešimų tezės, Šiauliai, 1998, 26.

Rašyba nėra nuosekli, bet rašysena daili, tvarkinga, rodanti gana gerus rašymo įgūdžius; neprasti ir rusiški įrašai. Beveik visi tekstai surašyti cheminiu arba paprastu pieštuku, paskaitomi lengvai. Tos dailios rašysenos ir neblogų įgūdžių fone labai krinta į akis gausūs sargiųjų ir žvarbiųjų priebalsių painiojimai, kurių nė įsivaizduoti negalėtumėm, jeigu A. Šimkaitis būtų tuos garsus deramai skyręs.

Visus pastebėtus painiojimus galima sugrupuoti taip³:

a) $\hat{s} \rightarrow \hat{s}$, $s \rightarrow \hat{s}$: *apsivaišina* „apsivaisino“ 63, *paširode* „pasirodė“ 56, *prašydejo* „prasadėjo“ 18, *Prišiunte* 2× „prisiuntė, atsiuntė“, 60, *Prišunte* „t.p.“ 60, *Prišu[n]te* „t.p.“ 59, *pušiau* „pusiau“ 45, 49, *šeptiniuosia* „septyniuose“ 48, *šiuntini* „siuntini“ 60, *šiuntyni* 2× „t.p.“ 60, *tešes* „tėšėsi“ 18, 19, *tuoše* „tuose“ 18; *belaišvius* „belaisvius“ 56, *išskiršte* „išskirstė“ 8, *mokešni* „mokestį“ 29, *(i) nelaišve* „nelaisvė“, 19, *neliaišve* „belaisvio“ 31, *nuškyre* „išskirstė“ 18, *pešti* 2× „pėsti“ 17; *Korpuša* „korpuso“ 17, *skaištumo* „skaistumo“ 8, *tukštančio* „tūkstančio“ 52;

b) $\hat{z} \rightarrow \hat{z}$, $z \rightarrow \hat{z}$: *Divyžyja* „divizija“ 17, *ližda* „lizda“ 51;

c) $\hat{c} \rightarrow \hat{c}$: *kančervu* „konservų“ 45, *stančijaj* „stancijoj, stotyje“ 41;

d) $\hat{s} \rightarrow \hat{s}$, $\hat{s} \rightarrow s$: *atnesia* „atnešė“ 59, *Dauksiu* „Daukšių“ 1, 19, *dvydesimt* „dvidešimt“ 18, *dvydesimtas* „dvidešimtos“ 18, *matusei* „motušei“ 34, *sešiu* „šešių“ 48, *Parase* „parašė“ 20; *apsvietos* „apšvietos, švietimo“ 7, *ausryne* „aušrinė“ 8, *gelskelio* „gelžkelio, geležinkelio“ 45, *lakstingalas* „lakštingalos“ 10, *pakrapste* „pakraštė“ 6, *sviesa* „šviesa“ 8; *as* „aš“ (*tada as traukiau toliau*) 56, *asaras* „ašaros“ 2, *asaras* „ašaras“ 2, *atsales* „atšalęs“ 9, *Saltai* „šaltai“ 9, *sarasas* „sąrašas“ 55, *saudimasis* „šaudymasis“ 18, *saudymassys* „t.p.“ 18, *saudyti* „šaudyti“ 18, *starsas* „staršas, vyresnis“ 5; *austant* „auštant“ 19, *parlausta* „perlaužta“ 8;

e) $\hat{z} \rightarrow z$, $\hat{z} \rightarrow \hat{z}$: *atvazavau* „atvažiavau“ 61, *Birzelis* 62, *Geguzis* „gegužė“ 62;

f) $\hat{z} \rightarrow \hat{z}$, $\hat{s} \rightarrow \hat{s}$: *zinkšniu* „žingsnių“ 18.

Nereti svyravimai tuose pačiuose žodžiuose: parašoma *nuškyre* ir *nuskyre* „nuskyrė, išskirstė“, *prasadėjo* ir *prašydėjo* „prasadėjo“, *rugpjuce* ir *rugpjūče* „rugpjūčio“, *zinkšniu* ir *žinksniu* „žingsnių“.

Kaip matyti, dažniausios yra ketvirtosios (d) grupės „klaidos“: žvarbiųjų vietoj labai linkstama rašyti sargiųjų raides. Tai ypač krinta į akis prisiminus, kad kalbėjimo sraute \hat{s} ir \hat{z} būna daug retesni negu sargieji jų atitikmenys. Įsidėmėtina, kad panašių „pakaitų“ nepasitaikė iš kitur nurašytuose tekstuose, – svyruojama tik tada, kai rašoma spontaniškai.

Šių stebėjimų išvada banaliai paprasta: XX a. pradžioje šlekiavimo Žagarės apylinkėse būta tokio stipraus ir nuoseklaus, kad jo prislopinti nepajėgė nei nuoseklus rašto mokymasis, nei spausdintų tekstų skaitymo patirtis.

³ Skaitmenys prie pavyzdžių rodo knygutės puslapius (jie sunumeruoti renkant šio rašinio pavyzdžius).

Svyravimus, be abejo, lėmė du dalykai. Pirma, patys realiai tariami retrofleksiniai priebalsiai skamba kaip tarpiniai tarp *s – š*, *z – ž* ir t.t.; ir be specialių tyrimų galima numanyti, kad vienuose kontekstuose jie yra (tikriau sakant, buvo) artimesni sargiesiems, kituose – žvarbiesiems. Antra, A. Šimkaitis gerai žinojo, kad rašomojoje kalboje tuos garsus reikia skirti, – tai rodo minėti išrašai iš spausdintų tekstų. Taip daryti jis norėjo ir savo spontaniškai rašomuose tekstuose, bet nepajėgė dėl gimtosios tarmės specifikos ir su ja susijusių tarties įgūdžių. Kur jam garsas kiek labiau priminė žvarbiuosius, jis rašė *š*, *ž*, *č* ir pan., kur tie garsai pasirodė panašesni į sargiuosius, jis rašė *s*, *z*, *c*; kadangi retrofleksiniai dažniausiai panašesni į sargiuosius, jų raidės dažnėliau ir rašomos. Nedidelė tekstų apimtis neleidžia rasti kokio griežtesnio šių pasirinkimų statistinio dėsningumo – aišku tik tai, kad Žagarės šnektoje kalbamojo tipo garsai tais laikais nesiskyrė ir kad jie turėjo būti daugiau ar mažiau artimi tiek sargiesiems, tiek žvarbiesiems, – vadinasi, retrofleksiniai (*š*, *ž*, *č*, *š̄*, *ž̄*, *č̄*, *ṧ*).

Kokių svarių argumentų, kurie verste verstų šlekiavimą kildinti, tarkim, iš žiemgalių kalbos, rodos, nėra⁴, nes iki šiol neįrodyta, kad lietuvių kalba niekada nėra turėjusi tarmių, kuriose sargieji priebalsiai nesiskyrė nuo žvarbiųjų. Tai viena. Antra, nėra tikrų įrodymų, kad jų neskyrė žiemgaliai. Ordino dokumentai čia nieko negali įrodyti: vokiečių žemaičių tarmė (ji ir buvo vadinamosios *Ordensdeutsch* pamatas) *š* tipo garsų neturi iki šiol, o vokiečių aukštaičių šnektose *š* ėmė rasti ne anksčiau kaip XIV amžiuje⁵; apie *ž* tipo garsus šiame kontekste nė kalbos negali būti.

⁴ 2 išn. paminėtose tezėse labai atsargiai (ir nemotyvuotai) pasakyta kitokią nuomonę reikia vertinti kaip taip tikrą reveransą, neturintį rimtesnės mokslinės reikšmės. Konferencijoje, skirtoje dr. A. Jonaitytės jubiliejui, nesinorėta kategoriškai prieštarauti Jubiliatės požiūriui.

Čia pridurtina, kad apie 1978–1979 m. pusiau juokais, pusiau rimtai dr. Letas Palmaitis yra sakęs, kad žagariečiai šlekiavimu gal galėję užsikrėsti iš vokiškosios Lietuvos žydų kalbos, kadangi žydai seniau buvę bene gausiausi Žagarės gyventojai. Mintis, be abejo, įdomi, bet vargu ar pagrindžiama svaresniais argumentais: sekama tikrai aukšto prestižo tautų kalba – žydai Lietuvoje (ypač kaimo žmonėms) tokio prestižo tikrai neturėjo jau vien dėl skirtingo tikėjimo. Žinoma, tai nesukliudė į lietuvių kalbą patekti atskiriems raiškiems žydiškiems žodžiams (be kita ko, manytume, kad iš šio šaltinio yra atėję jaustukai *fi*, *fui*, gal net *ui*; kad jaustukai lengvai skolinami, gerai rodo dabar iš anglų kalbos atklydęs ir kaip maras plintantis *vau!*).

⁵ Žr. A. Girdeņis, *Kalbotyros darbai*, III, Vilnius, 2001, 425, 9 išn. Keista, kad į šiuos be galo svarbius dalykus nebuvo atkreipę dėmesio net tokie baltų kalbotyros milžinai kaip Kazimieras Būga ir Janis Endzelynas.

SCHWANKUNGEN DER ZISCHLAUTE IN DEN TEXTEN EINES VERTRETERS DER ŽAGARISCHEN MUNDART ANFANG DES 20. JH.

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel werden Beispiele aus den Notizen eines Einwohners der Žagare-Umgebung aus den Jahren 1915–1921 vorgelegt und behandelt, die eine für diese Mundart typische Nichtunterscheidung der Konsonanten vom Typ *s* und *š* aufweisen. Wie es schon früher geschrieben wurde (z.B. *Baltistica*, XIV (1), 127 ff. und erwähnte Lit.), waren diese Laute (und sind teilweise auch heute) zu den retroflexen Zischlauten zusammengefallen.

Manchmal gibt es Versuche, diese Erscheinung aus dem Semgalischen herzuleiten, dies ist aber zweifelhaft schon aus dem Grunde, dass es nicht bekannt ist, ob die Semgalen diese Laute wirklich nicht unterschieden haben.